

УДК 347.624.1

В. Ю. Євко,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін факультету № 4

Харківського національного університету внутрішніх справ;

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5871-803X>

ВИЗНАННЯ ШЛЮБУ НЕДІЙСНИМ ЯК ЗАХІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ

Проаналізовано наукові та практичні проблеми, пов'язані з визнанням шлюбу недійсним як засобом сімейно-правової відповідальності. Приділено увагу підставам застосування відповідальності за укладення шлюбу з порушенням встановлених у законі умов, досліджено особливості суб'єкта такого правопорушення й критично оцінено порядок застосування відповідальності за нього. Зазначено, що для застосування судом наслідків недійсного шлюбу особа, права якої порушені, має пред'явити про це вимогу в позовній заяві.

Ключові слова: шлюб, відповідальність у сімейному праві, визнання шлюбу недійсним, сімейне правопорушення, захід сімейно-правової відповідальності, суб'єкт правопорушення, умови укладення шлюбу.

Постановка проблеми. На сьогодні в юридичній літературі не існує єдиної концепції відповідальності у сімейному праві. Відсутність єдиної наукової та правозастосовної позиції щодо поняття, правової природи, мети, функцій, принципів, підстав, стадій застосування сімейно-правової відповідальності знижує його ефективність і негативно відображається на правовому регулюванні сімейних відносин. Це призводить до труднощів у тлумаченні норм сімейного законодавства, помилок у судовій практиці, зловживання правом безпосередніми учасниками сімейних правовідносин, руйнування сімейних правовідносин.

Правозастосовна практика свідчить також про відсутність необхідного механізму реалізації та застосування норм, які передбачають визнання шлюбу недійсним як санкцію за порушення умов укладення шлюбу. Інститут недійсності шлюбу рідко стає предметом досліджень науковців у галузі сімейного права. Однак, на наш погляд, він має досить тісні зв'язки з інститутом відповідальності в сімейному праві та має розглядатись як один з її заходів. Це дозволить удосконалити судову практику у справах про визнання шлюбу недійсним, найбільш ефективно захистити осіб, права яких були порушені внаслідок укладення недійсного шлюбу.

Викладене дозволяє стверджувати, що аналіз наукових і практичних проблем, пов'язаних із розглядом визнання шлюбу недійсним у контексті сімейно-правової відповідальності, має важливе значення для подальшого розвитку науки сімейного права, вдосконалення сімейного законодавства й ефективного функціонування правозастосовної діяльності.

Стан дослідження. У науковій юридичній літературі теоретичні аспекти відповідальності у сімейному праві України й особливості застосування такого її заходу, як визнання шлюбу недійсним, досліджені не досить повно. У доктрині сімейного права дослідженню проблем реалізації та застосування відповідальності присвячені праці Є. М. Ворожейкіна, В. І. Даніліна, І. О. Єфремової, Н. Ф. Звенігородської, Л. В. Красицької, З. В. Ромовської, В. О. Рясенцева, Є. Д. Тонієвич, Я. М. Шевченко та ін. Проблематика недійсності шлюбу була розглянута у працях Т. В. Войтенко, А. Жюрліса, Л. Ю. Ковтунової та ін. Однак питання визнання шлюбу недійсним як заходу сімейно-правової відповідальності вченими не розглядалося.

Мета статті – розглянути інститут недійсності шлюбу як захід відповідальності у сімейному праві.

Виклад основного матеріалу. Науковці в галузі сімейного права не мають єдиної думки щодо юридичної природи недійсності шлюбу. Спірним залишається таке питання, рішення суду про визнання шлюбу недійсним є сімейно-правовою санкцією відповідальності чи це – особливий захід захисту, який не є відповідальністю. Позиції вчених із цього приводу не є однозначними й остаточно доведеними.

Так, В. О. Рясенцев вважав, що недійсність шлюбу – це правова санкція за недотримання вимог закону щодо укладення шлюбу, яка полягає в анулюванні прав та обов'язків, що вже виникли у подружжя, та неможливості появи нових [1, с. 21]. Таку думку підтримують і деякі інші вчені [2, с. 53; 3, с. 78; 4, с. 139; 5, с. 159; 6, с. 58; 7, с. 9]. Однак вони не уточнюють, якою саме санкцією є визнання шлюбу недійсним – заходом захисту чи заходом відповідальності. Інша група вчених вважає, що визнання шлюбу недійсним далеко не завжди можна ототожнювати із санкцією [8, с. 319; 9, с. 114; 10, с. 109].

Окремої думки дотримується І. Я. Верес, яка вважає, що визнання шлюбу недійсним є: санкцією, мірою сімейно-правової відповідальності недобросовісного з подружжя; способом захисту прав добросовісного з подружжя; загальною превенцією, яка сприяє укладенню дійсних шлюбів [11, с. 97]. На думку В. І. Труби, визначення шлюбу недійсний слугує засобом охорони, захисту й поновлення порушених прав та інтересів осіб [12, с. 110]. В. І. Борисова та Л. В. Панова дотримуються думки, що визнання шлюбу недійсним є сімейно-правовою санкцією, що належить до засобів захисту, оскільки на відміну від відповідальності вона не містить додаткових обтяжень особистого та майнового характеру [13, с. 83].

На нашу думку, сучасна модель визнання шлюбу недійсним, закріплена в чинному Сімейному кодексі України, являє собою санкцію, яка застосовується у випадку порушення умов укладення шлюбу та має характер заходу відповідальності, оскільки застосовується за вчинення протиправних дій. Застосування цієї санкції тягне за собою негативні наслідки, передбачені ст. 45 СК України [14]. Перш

за все, одним із таких наслідків є втрата особами, між якими було зареєстровано шлюб, прав та обов'язків подружжя, що встановлені СК України та іншими законами України. Такі заходи застосовуються до особи внаслідок її протиправної поведінки та забезпечуються можливістю застосування державного примусу.

Застосування такого заходу відповідальності, як визнання шлюбу недійсним, має певні труднощі.

У ст. 41 СК України міститься вичерпний перелік випадків визнання шлюбу недійсним. Привертає до себе увагу положення ч. 4 ст. 26 СК України, відповідно до якого за рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача й усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним. Аналізуючи це положення та співставляючи його з нормами ст. 39–41 СК України, можна зробити деякі висновки. По-перше, закон забороняє укладення шлюбу між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним, якщо їм не було надано право на шлюб у судовому порядку. По-друге, норми ст. 39–41 СК України не містять зазначеної обставини, а у ч. 1 ст. 41 закріплюються тільки наслідки порушення норми ч. 5 ст. 26 СК України. Отже, виникають питання: чи є підставою недійсності шлюбу укладення його між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним, якщо їм не було надано право на шлюб у судовому порядку? До якої категорії будуть належати зазначені обставини?

На наш погляд, на перше питання відповідь має бути позитивна, адже у ст. 26 СК України наголошено, що оскільки рідна дитина усиновлювача й усиновлена ним дитина, а також діти, які були усиновлені однією особою, є особами, які не можуть перебувати у шлюбі між собою, то шлюб, укладений між цими особами, слід визнавати недійсним. Щодо порядку визнання недійсним такого шлюбу, то є підстави вважати, що суд за аналогією з п. 1 ч. 1 ст. 41 СК України шлюб, укладений між рідною дитиною усиновлювача й усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним, якщо їм не було надано право на шлюб у судовому порядку, може визнати недійсним.

З огляду на зазначені зауваження вважаємо за необхідне внести до п. 1 ч. 1 ст. 41 СК України зміни, доповнивши його словами: «Шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, встановлених частинами четвертою та п'ятою статті 26 цього Кодексу» (доповнення виділено. – В. С.)

Як відомо, у СК України закріплено 2 способи встановлення недійсності шлюбу – адміністративний і судовий.

Адміністративний порядок встановлення недійсності шлюбу полягає в анулюванні актового запису про шлюб органами державної

реєстрації актів цивільного стану. Такий порядок має як своїх прибічників, так і противників. Так, на думку І. Я. Верес, анулювання актового запису про недійсний шлюб в органах реєстрації актів цивільного стану є ефективним, швидким способом позасудового усунення істотного порушення законів шлюбу [11, с. 99].

Інша група вчених справедливо вважає, що тільки судовий порядок визнання шлюбу недійсним повною мірою сприяє всебічному та повному дослідженню обставин справи, дотриманню законності, захисту прав і законних інтересів осіб, права яких були порушені внаслідок укладення недійсного шлюбу [9, с. 131; 15, с. 11; 16, с. 125–126].

Таким чином український законодавець створює, так би мовити, альтернативний порядок покладення на жінку та чоловіка, які уклали шлюб із порушенням умов, встановлених чинним законодавством, сімейно-правової відповідальності. У випадках, передбачених ст. 39 СК України, судові органи взагалі не беруть участь у притягненні таких осіб до сімейно-правової відповідальності. У випадках, передбачених ст. 40 СК України, суд зобов'язаний, розглянувши надані сторонами докази, притягнути осіб, які порушили передбачені законом умови укладення шлюбу, до відповідальності, тобто визнати шлюб недійсним. У випадках, передбачених ст. 41 СК України, суд може діяти двома шляхами – за наявності зазначених у відповідній нормі обставин визнати або не визнати недійсним шлюб.

На наш погляд, такий стан речей не сприяє успішному застосуванню заходів сімейно-правової відповідальності за порушення умов укладення шлюбу на практиці.

У науковій літературі наголошується, що повернення порушника у попередній стан без застосування норм відповідальності є однією з причин безкарності шлюбних правопорушень [17, с. 9]. Відсутність чітких критеріїв притягнення до сімейно-правової відповідальності за порушення умов укладення шлюбу призводить до обмеженого застосування норм інституту недійсності шлюбу. Аналіз судової практики показує, що судами частіше за все застосовуються саме норми ст. 40 СК України, в якій прямо зазначено, що *шлюб визнається недійсним за рішенням суду*, якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка чи у разі його фіктивності. Крім того, як вірно зазначає О. Ю. Беспалов, недійсність шлюбу як захід відповідальності розглядається як застосування судом заходів примусу, додаткових обтяжень, обмеження прав несумлінного подружжя та інших осіб, передбачених сімейним і цивільним законодавством [18, с. 9].

Отже, як відомо, основною ознакою юридичної відповідальності є саме притерпіння винною особою, яка вчинила протиправне діяння, негативних наслідків своєї поведінки. Тому і результатом застосування заходу сімейно-правової відповідальності у вигляді визнання шлюбу недійсним має бути не просто винесення судом рішення

про це, а і застосування наслідків недійсності шлюбу, передбачених ст. 45–46 СК України.

Визнаючи шлюб недійсним, суд має одночасно вирішити інші питання: про те, з ким із подружжя залишаться діти, про утримання цих дітей, про поділ спільного майна подружжя, якщо з цього питання між подружжям є спір [19, с. 18]. Однак на сьогодні склалася судова практика, відповідно до якої суд визнає шлюб недійсним без застосування наслідків його недійсності. Таким чином захід відповідальності у вигляді визнання шлюбу недійсним перетворюється на анулювання актового запису про реєстрацію шлюбу та позбавляєть-ся свого карального елемента.

Такий стан речей, на наш погляд, можна обґрунтувати нормами Цивільного процесуального кодексу України про зміст рішення суду (ст. 215 ЦПК України [20]) та принципом диспозитивності цивільного судочинства (ст. 11 ЦПК України). Виходячи з цього, є підстави вважати, що загальні й особливі наслідки недійсності шлюбу будуть застосовані судом тільки у випадку, коли вимога про це буде предметом позову разом із вимогою про визнання шлюбу недійсним. Крім того, в разі анулювання актового запису про шлюб органом державної реєстрації актів цивільного стану особи, шлюб яких є недійсним, мають право пред'явити позов про застосування наслідків недійсності шлюбу, зазначених у ст. 45–46 СК України.

Традиційно в юридичній літературі розглядається питання про коло осіб, які мають право звернутися до суду з вимогою про визнання шлюбу недійсним або до органу ДРАЦС з вимогою про анулювання актового запису про шлюб, зареєстрований із порушенням чинного законодавства. Проте не менш важливим є і питання суб'єкта сімейного правопорушення у вигляді укладення недійсного шлюбу.

У теорії права склалась одностайна думка про те, що якщо суб'єктом правопорушення є фізична особа, то їй має бути властива така якість, як дієздатність, зокрема такий її елемент, як деліктоздатність [21, с. 342].

Розглядаючи питання суб'єктів правопорушення у вигляді укладення недійсного шлюбу, можна помітити, що особи, які укладають шлюб із порушенням встановлених у законі вимог, можуть бути недієздатними, не усвідомлювати значення своїх дій і (або) не керувати ними з різних причин у момент укладення шлюбу або бути неповнолітніми. Крім того, відповідно до ст. 43 СК України шлюб може бути визнаний недійсним і після його припинення внаслідок смерті. Отже, може бути така ситуація, коли немає в живих одного або навіть обох із подружжя, яке уклало шлюб із порушенням чинного законодавства.

Із цього приводу в літературі не склалось одностайної думки. Так, Є. М. Ворожейкін вважає, що як санкція визнання шлюбу недійсним виступає лише одночасно з тими наслідками, які настають. Враховуючи це, питання про застосування наслідків має пов'язуватися з

винною протиправною поведінкою учасників такого шлюбу [8, с. 321]. Існує і протилежна думка, прибічники якої стверджують, що неможна ставити визнання шлюбу недійсним у залежність від суб'єктивного моменту. Для визнання його недійсним досить лише одного об'єктивного моменту – невідповідності вимогам закону [22, с. 113].

Однак, на наш погляд, не можна погодитися з останньою точкою зору, оскільки особа, яка не усвідомлює значення своїх дій і не може керувати ними через наявність стійкого психічного розладу або через недосягнення відповідного віку, не може розглядатись як суб'єкт правопорушення. Відповідно відсутнім є і склад сімейного правопорушення і, як наслідок, визнання шлюбу недійсним не може розглядатись як захід відповідальності. У цьому разі визнання шлюбу недійсним є заходом захисту прав осіб, які уклали шлюб із порушенням чинного законодавства, а також інших осіб, права яких порушені внаслідок укладення цього шлюбу. Тим більше, визнання шлюбу недійсним не може розглядатись як захід відповідальності, якщо один або обидва з подружжя на момент розгляду судом справи про визнання шлюбу недійсним уже померли.

Таким чином, це означає, що до недієздатних осіб і осіб, які уклали шлюб до досягнення шлюбного віку та яким не було надано права на шлюб, не можуть бути застосовані наслідки недійсності шлюбу, передбачені ст. 45 СК України.

З питанням суб'єктів сімейного правопорушення у вигляді укладення шлюбу з порушенням встановлених у законі вимог пов'язане питання про право особи, яка знала про перешкоди до реєстрації шлюбу і приховала їх від другої сторони і (або) від органу ДРАЦС, на звернення до суду з вимогою про визнання шлюбу недійсним або до органу державної реєстрації цивільного стану з вимогою про анулювання запису про шлюб. Крім того, якщо вони мають таке право, чи підлягають задоволенню їх позов чи заява?

Деякі вчені вважають, що винна у порушенні умов укладення шлюбу особа взагалі не має права звернутися до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним [23, с. 147–148]. Інші вважають, що винна в укладенні недійсного шлюбу особа має право пред'явити позов про визнання шлюбу недійсним, оскільки відмова від звернення до суду недійсна (ч. 3 ст. 3 ЦПК України). Проте права на задоволення такого позову вона не має [11, с. 105–106; 24, с. 73].

На нашу думку, для такого твердження немає підстав. По-перше, у ст. 42 СК України не проводиться різниці між особою, винною в укладенні недійсного шлюбу, та особою, невинною в цьому правопорушенні. По-друге, згідно зі ст. 3 ЦПК України кожна дієздатна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. По-третє, наявність або відсутність вини позивача у справах про визнання шлюбу недійсним не впливає на встановлення самого факта порушення законодавства під час укладення шлюбу. Обізнаність особи

про наявність перешкод до укладення шлюбу впливає на застосування наслідків недійсності шлюбу. Таким чином, у випадку, якщо судом буде встановлено, що шлюб був укладений із порушенням встановлених СК вимог, а з таким позовом звернулася особа, яка під час укладення шлюбу знала про наявність цих перешкод, суд має визнати такий шлюб недійсним.

Викладене дає змогу зробити такі **висновки**.

1. Норми ст. 26 та 41 СК України потребують взаємоузгодження шляхом внесення відповідних змін до ст. 41 СК України.

2. Як захід відповідальності в сімейному праві визнання шлюбу недійсним має застосовуватися виключно в судовому порядку для підвищення ефективності цього заходу та можливості застосування наслідків недійсності шлюбу.

3. Для застосування судом наслідків недійсного шлюбу особа, права якої порушені внаслідок визнання шлюбу недійсним, має пред'явити про це вимогу в позовній заяві.

4. Особа, яка є неповнолітньою або недієздатною, не може розглядатись як суб'єкт сімейного правопорушення у вигляді укладення шлюбу з порушенням встановлених у СК України вимог.

5. Особа, яка знала або мала знати про перешкоди до укладення шлюбу, має право звернутися до органу ДРАЦС із заявою про анулювання актового запису про такий шлюб або до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним. У разі наявності необхідних доказів її заява або позов підлягають задоволенню. Вина зазначеної особи впливає лише на можливість застосування наслідків недійсності шлюбу.

Список бібліографічних посилань: 1. Рясенцев В. А. Недействительность брака. *Советская юстиция*. 1969. № 8. С. 21–22. 2. Данилин В. И. Ответственность по советскому семейному праву : учеб. пособие. Уфа : Изд-во Башкирского гос. ун-та, 1980. 62 с. 3. Дякович М. М. Сімейне право : навч. посіб. Київ : Прав. єдність, 2009. 512 с. 4. Мироненко В. П., Пилипенко С. А. Сімейне право України : підручник. Київ : Прав. єдність, 2008. 477 с. 5. Семейное право Украины : учебник / под ред. Ю. С. Червоного. Харьков : Одиссей, 2005. 520 с. 6. Сімейне право України : підручник / за ред. В. С. Гопанчука. Київ : Істина, 2002. 304 с. 7. Тонієвич Є. Д. Санкції в сімейному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 16 с. 8. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. М. : Юрид. лит., 1972. 336 с. 9. Сімейне право : підручник / за заг. ред. В. А. Кройтора та В. Ю. Євко. Харків : ХНУВС, 2016. 512 с. 10. Шахматов В. П., Хаскельберг Б. Л. Новый Кодекс о браке и семье РСФСР. Томск: Изд-во ТГУ, 1970. 317 с. 11. Верес І. Недійсність шлюбу: порівняльний аналіз Сімейного кодексу України та сімейного законодавства інших держав. *Право України*. 2013. № 10. С. 97–107. 12. Труба В. І. Визнання шлюбу недійсним і визнання шлюбу неукладеним за СК України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 1. С. 108–111. 13. Сімейне право України : підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 264 с. 14. Сімейний кодекс України : закон України від 10.01.2002 № 2947-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

(дата звернення: 09.09.2017). **15.** Ковтунова Л. Ю. Інститут недійсного шлюбу у сімейному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 20 с. **16.** Сімейний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. І. В. Жилинкової. Харків : Ксилон, 2008. 855 с. **17.** Белогорская Е. М. О признании брака недействительным // Защита гражданских, трудовых и семейных прав в суде. Краснодар : Краснодар. книж. изд-во, 1976. 119 с. **18.** Беспалов А. Ю. Недействительность брака по семейному законодательству Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 2013. 22 с. **19.** Жюрлис А. Недействительность брака по советскому семейному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Вильнюс, 1964. 24 с. **20.** Цивільний процесуальний кодекс України : закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 09.09.2017). **21.** Теорія права і держави : підручник / І. В. Борщевський, А. С. Васильєв, Л. М. Зілковська та ін. ; за заг. ред. А. С. Васильєва. Київ : КНТ, 2009. 464 с. **22.** Маслов В. Ф., Подопрігора З. А., Пушкин А. А. Действующее законодательство о браке и семье. Харьков : Вища шк., 1974. 200 с. **23.** Ряшенцев В. А. Семейное право. М. : Юрид. лит., 1971. 236 с. **24.** Кивалов С. В., Червоный Ю. С., Волосатый Г. С., Калитенко О. М. Семейный кодекс Украины : науч.-практ. комент. Киев : Прав. єдність, 2008. 456 с.

Надійшла до редколегії 13.09.2017

Евко В. Ю. Признание брака недействительным как мера ответственности в семейном праве

Проанализированы научные и практические проблемы, связанные с признанием брака недействительным как мерой семейно-правовой ответственности. Уделено внимание основаниям применения ответственности за заключение брака с нарушением установленных в законе условий, исследованы особенности субъекта такого правонарушения и критически оценен порядок применения ответственности за него. Указано, что для применения судом последствий недействительного брака лицо, права которого нарушены, должно предъявить об этом требование в исковом заявлении.

Ключевые слова: брак, ответственность в семейном праве, признание брака недействительным, семейное правонарушение, мера семейно-правовой ответственности, субъект правонарушения, условия заключения брака.

Yevko V. Yu. Recognition of marriage as invalid like a measure of responsibility within family law

The scientific and practical problems related to the recognition of marriage as invalid like a mean of family and legal responsibility have been analyzed. It has been noted that today there is no single concept of liability in family law within the legal literature. The lack of a single scientific and law-enforcement position regarding the concept, legal nature, purpose, functions, principles, grounds, stages of the application of family and legal responsibility reduces its effectiveness and is negatively reflected in the legal regulation of family relations. This leads to difficulties in interpreting the norms of family law, mistakes in judicial practice, the abuse of law by the direct participants in family legal relations, the destruction of family legal relations.

The main result of the study is the conclusion that the recognition of marriage as invalid is a measure of family and legal responsibility for offenses in the form of marriage in violation of the requirements established within the family law of Ukraine. On the basis of the analysis of the norms of the current family law of Ukraine, it has been concluded that the recognition of marriage as invalid like a measure of responsibility within family law should be applied exclusively within the judicial procedure to increase the effectiveness of this measure and the possibility of applying the consequences of marital invalidity. It has been stressed that a person who is underage or incapacitated can not be considered as a subject of a family offense in the form of marriage in violation of the requirements established in the Family Code of Ukraine. A person who knew or ought to have known about obstacles to marriage has the right to apply to the state registration agency of civil status with the application for the annulment of the record of such a marriage or to a court claiming the marriage annulment. If the necessary evidence is available, such an application or claim shall be satisfied. The guilt of the specified person only affects the possibility of applying the consequences of the invalidity of the marriage.

Keywords: marriage, responsibility within family law, recognition of marriage as invalid, family offense, measures of family and legal responsibility, subject of the offense, conditions for marriage.

